

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΩΝ

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ.— Αἱ ἀρχαὶ τοῦ Σχολείου Ἐργασίας παρὰ τοῖς ἀρχαίοις
Ἑλλησιν*, ὑπὸ Νικολάου Ι. Ἐξαρχοπούλου.

Α. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ὡς γνωστόν, οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες ἄλλας μὲν ἐκ τῶν ἐπιστημῶν διεμόρφωσαν καὶ προήγαγον εἰς θαυμαστὸν ἐπίπεδον, πλείστων δὲ ἄλλων ἔθεσαν τὰ θεμέλια, ἐπὶ τῶν ὁποίων βασιζόμενοι οἱ μεταγενέστεροι εἰργάσθησαν πρὸς ἐξέλιξιν αὐτῶν. Ὡς ἐκ τούτου δὲ ἐδημιούργησαν πολιτισμὸν οὐ μόνον ἀξιοθαύμαστον καθ' ἑαυτόν, ἀλλὰ καὶ ὑψίστης σημασίας κατὰ τοῦτο, ὅτι εἶναι ἡ βάσις καὶ ἡ προϋπόθεσις τοῦ πολιτισμοῦ ἀπάντων τῶν μεταγενεστέρων προηγμένων ἐθνῶν.

Ἡ τοιαύτη ἐπίδρασις τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, ἡ παρατηρουμένη ἐν ἄλλαις ἐπιστήμας, εἶναι ἐκδηλὸς καὶ ἐν τῇ Παιδαγωγικῇ. Πολλὰς τῶν ἀρχῶν τῆς νεωτέρας Παιδαγωγικῆς ἀνευρίσκομεν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλησιν, ἰδίᾳ δὲ τοῖς μεγάλοις παιδαγωγικοῖς συγγραφεῦσι τῆς ἀρχαιότητος Πλάτωνι, Ἀριστοτέλει, Ξενοφῶντι, Ἰσοκράτει, οὐ μόνον ἀπλῶς μνημονευόμενας, ἀλλὰ καὶ ἀναλυομένας μετὰ θαυμαστῆς ἐπιστημονικῆς ἀκριβείας. Οὐκ ὀλίγας δ' ἐξ αὐτῶν παρατηροῦμεν ἐφαρμοζόμενας καὶ ἐν τῇ πράξει τῆς ἀγωγῆς παρὰ πολλαῖς πόλεσι τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος.

Ἡ σημερινὴ ἡμῶν ἀνακοίνωσις σκοπεῖ νὰ δείξῃ, ὅτι καὶ αὐτὸ τὸ περιλάλητον «Σχολεῖον Ἐργασίας», ὅπερ θεωρεῖται τὸ ἀπαύγασμα τῆς νεωτάτης παιδαγωγικῆς καὶ παιδολογικῆς ἐρεύνης καὶ ὅπερ εὐρίσκεται σήμερον εἰς τὸ στόμα πάντων τῶν περὶ τὴν ἀγωγὴν τῶν παιδῶν ἀσχολουμένων, δὲν ἦτο ἄγνωστον εἰς τοὺς ἀρχαίους. Πολλὰς τῶν ἀρχῶν, ἐπὶ τῶν ὁποίων τοῦτο στηρίζεται, συναντῶμεν παρ' ἀρχαίοις συγγραφεῦσι. Καὶ τὸ ἔτι σπουδαιότερον, ἀνευρίσκομεν αὐτὰς διαμεμορφωμένας ἐν συστήματι καὶ ἐφαρμοζόμενας ἐν ὀρισμέναις ἐλληνικαῖς πόλεσιν.

Ἐκ τῶν συγγραφέων, ἐν συγγράμμασι τῶν ὁποίων ἀνευρίσκομεν ἀναπτυσσομένας τοιαύτας ἀρχάς, ἀναφέρομεν τὸν Πλάτωνα, τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὸν Ξενοφῶντα. Ἐν ἐφαρμογῇ δὲ παρατηροῦμεν αὐτὰς κατ' ἐξοχὴν παρὰ τοῖς Σπαρτιάταις.

Ἀλλὰ πρὶν ἢ ἐπιχειρήσωμεν ἀπόδειξιν τούτου, ἀνάγκη νὰ προτάξωμεν βραχέα τινα περὶ τῶν ἀρχῶν, ἐπὶ τῶν ὁποίων κατὰ τὰς συγχρόνους ἀντιλήψεις ἐδράζεται τὸ Σχολεῖον Ἐργασίας καὶ περὶ τῶν αἰτίων, ἐκ τῶν ὁποίων τοῦτο προέκυψεν.

Β. ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Τὸ Σχολεῖον Ἐργασίας ἀποτελεῖ ἀντίθεσιν πρὸς τὰ πρότερον λειτουργοῦντα σχολεῖα, ἅτινα ἔνεκα τῶν κατευθύνσεων, τὰς ὁποίας εἶχε προσλάβει ἢ ἐν αὐτοῖς ἐργασία

* NICOLAS EXARCHOPULCS.—Die Prinzipien der Arbeitsschule bei den alten Griechen.

καὶ τῶν τρόπων, καθ' οὓς αὕτη ἐτελεῖτο, ἐθεωρήθησαν ὡς ἥμιστα δυνάμενα νὰ ἐξυπηρετήσωσι τὰς συγχρόνους ἀπαιτήσεις. Τὰ κυριώτατα τρωτά, τὰ φερόμενα κατὰ τῶν σχολείων τούτων, εἶναι τὰ ἐπόμενα :

α. Ἡ κυρία προσπάθεια ἐστρέφετο ἐν αὐτοῖς εἰς τὴν μετάδοσιν γνώσεων, ἐν δευτέρᾳ δὲ μοίρᾳ ἐτίθετο, ἢ ὅλως παρημελεῖτο ἢ ἐσωτερικῆ διάπλασις τῶν παιδίων.

β. Καὶ αἱ γνώσεις παρείχοντο ἐν αὐτοῖς κατὰ τὸ πλεῖστον ἔτοιμοι ὑπὸ τοῦ διδασκάλου, ὅστις ἦτο ὁ τὰ μάλιστα ἐνεργῶν, αὐτὸς ἐκλέγων τὴν ἐκάστοτε διδακτέαν ὕλην, αὐτὸς προσφέρων αὐτὴν καὶ ὀρίζων τὴν ὅλην διδακτικὴν πορείαν. Ἀντιθέτως ὁ μαθητῆς ὤφειλε νὰ τηρῆ ἑαυτὸν εἰς παθητικὴν κατάστασιν, νὰ ἀκροᾶται, εἰσδέχεται, ἀπομνημονεύη, ἀπομιμῆται, ἐφαρμόζη τὰ ὑπὸ τοῦ διδάσκοντος ὑποδεικνυόμενα.

γ. Καὶ τοῦ διδασκάλου καὶ τῶν μαθητῶν ἡ ἐνέργεια περιοριζέτο κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς λόγους.

δ. Οὐ μόνον ἡ διδασκαλία, ἀλλὰ καὶ ὁ ὅλος σχολικὸς βίος κύριον γνώρισμα εἶχε τὴν παθητικὴν τοῦ μαθητοῦ κατάστασιν, τὴν εἰσδοχὴν, ἀπομίμησιν, ὑποταγὴν καὶ τὴν δέσμευσιν κινήσεων, ὁρμῶν, διανοημάτων.

Ἐνεκα τῶν λόγων τούτων τὸ ἐν χρήσει σχολεῖον ἀπεκλήθη «σχολεῖον λογοκοπίας» καὶ «παθητικόν» καὶ ἐθεωρήθη, ὅτι ἀπέβαινεν ἐπὶ βλάβῃ τῆς τε ἀτομικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς τῶν παιδίων ἀγωγῆς. Εἰς ἀντικατάστασιν δ' αὐτοῦ προϋτάθη τὸ Σχολεῖον Ἐργασίας, τοῦ ὁποίου κύριον γνώρισμα εἶναι οὐχὶ ἡ ἐκμάθησις νέων γνώσεων ἀντὶ τῶν πρότερον διδασκομένων, οὐδ' ἡ εἰσαγωγὴ νέων μαθημάτων. Πλανῶνται οἱ ποιοῦμενοι διάκρισιν μεταξὺ σχολείου ἐργασίας καὶ σχολείου μαθήσεως, ὡς ἀποκαλοῦσι τὰ παλαιὰ σχολεῖα, διότι καὶ ἐν τῷ νέῳ σχολεῖῳ ὀφείλει νὰ μανθάνῃ ὁ παῖς. Καὶ τοῦτο μεταξὺ τῶν σκοπῶν του περιλαμβάνει τὸν πλουτισμὸν τῆς συνειδήσεως τῶν μαθητῶν διὰ γνώσεων.

Ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο τούτων σχολείων ἐγκεῖται ἀλλοχοῦ. Καὶ δὴ τὸ χαρακτηριστικὸν τὸ νέον σχολεῖον εἶναι ἡ ἀλλαγὴ τῶν μεθόδων διδασκαλίας καὶ ἀγωγῆς· εἶναι τὸ ὅλον πνεῦμα, ὅπερ διαπνέει τὸν ἐν αὐτῷ βίον καὶ ὅπερ παρέχει νέαν κατεύθυνσιν εἰς τὴν διδασκαλίαν καὶ τὰς λοιπὰς ἐν αὐτῷ ἐνεργείας τῶν μαθητῶν. Τὸ νέον σχολεῖον διαστέλλεται τοῦ παλαιοῦ κυριώτατα ἐκ τοῦ τρόπου τῆς ἐργασίας τῶν μαθητῶν, ἥτις ἐν αὐτῷ προσλαμβάνει ὀργάνωσιν ἰδιόρρυθμον.

Εἰδικώτερον δ' ἐπιζητοῦνται ἐν αὐτῷ τὰ ἐπόμενα :

1. Χρησιμοποίησις ὅλων τῶν δυνάμεων τοῦ παιδὸς κατὰ τε τὴν διδασκαλίαν καὶ τὴν λοιπὴν ἐνέργειαν αὐτοῦ. Ἄλλαις λέξεσιν, εὐρυτάτη ἐφαρμογὴ τῆς ἀρχῆς τῆς αὐτενεργείας τῶν παιδίων.

2. Εὐρεῖα ὡσάυτως χρήσις τῆς χειρὸς, ἐκτεινομένη ἐπὶ πάσης μαθήσεως. Πᾶν ὅ,τι διδάσκεται ὁ παῖς, ὀφείλει νὰ χρησιμοποιῆ τὴν χεῖρα εἰς κατασκευὴν αὐτοῦ. Οὕτως

ὑποχωρεῖ ἢ θεωρητικὴ μάθησις εἰς τὴν διὰ τῆς κατασκευῆς τῶν πραγμάτων γνῶσιν αὐτῶν. Τοῦτο δ' ἀποτέλεσμα ἔχει περιορισμὸν τῶν μεθόδων, τῶν χρησιμοποιουσῶν τὰς αἰσθήσεις ὁράσεως καὶ ἀκοῆς καὶ καθόλου τῆς διὰ λόγων καὶ διὰ τῆς ἐπιδείξεως τῶν πραγμάτων διδασκαλίας, καὶ εἰσαγωγὴν μεθόδων ἐργασίας, ἐκτελέσεως, κατασκευῆς πραγμάτων, ἀναπαραστάσεως γεγονότων καὶ σκηνῶν.

3. Μάθησις διὰ τοῦ παραδείγματος καὶ φυσικὴ καθόλου ἀγωγή. Τὴν σημασίαν τῆς ἀρχῆς ταύτης ἀνεγνώριζε μὲν καὶ τὸ παλαιὸν σχολεῖον, ἠθέτει ὅμως αὐτὴν ἐν τῇ πράξει.

4. Εἰσαγωγὴ τῶν μαθητῶν εἰς τὰς μεθόδους τοῦ ἐργάζεσθαι.

5. Ἐνίσχυσις τῶν μαθημάτων, διὰ τῶν ὁποίων εὐνοεῖται ἡ ἐργασία τῶν μαθητῶν.

6. Ἀσκήσις καὶ ἐφαρμογὴ τῶν μεμαθημένων διὰ πραγματικῶν ἐνεργειῶν καὶ κατασκευῆς τῶν πραγμάτων.

7. Κοινωνικὴ τῶν παιδῶν ἀγωγή. Ἡ συναίσθησις τῆς στενῆς ἐξαρτήσεως τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τῆς κοινωνίας καὶ ἡ ἐξ αὐτῆς ἀπορρέουσα ἀπαίτησις, ὅπως ἡ ἀγωγή ρυθμίζη τὸ ἔργον αὐτῆς, ἀποβλέπουσα οὐ μόνον εἰς τὸ ἄτομον καθ' ἑαυτό, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ κοινωνικὸν σύνολον.

Οὕτως ἐν τῷ νέῳ σχολεῖῳ προσλαμβάνει ἰδιαιτέραν σημασίαν ἡ ἐλευθέρα πνευματικὴ ἐνέργεια τῶν παιδῶν, ἡ χρησιμοποίησις τῆς χειρὸς αὐτῶν καὶ ἡ σωματικὴ αὐτῶν ἐργασία καὶ ὑποχωρεῖ ἡ κυριαρχία τῶν αἰσθήσεων ὁράσεως καὶ ἀκοῆς, καταλείπουσα τὴν προσήκουσαν θέσιν εἰς τὰς αἰσθήσεις ἀφῆς καὶ κινήσεων. Ἡ δὲ χεὶρ καταλαμβάνει ἰσότιμον θέσιν πρὸς τὸν ὀφθαλμὸν καὶ τὸ οὖς ἐν τῇ προσκτῆσει τῶν γνώσεων.

Ἐλθῶμεν νῦν εἰς τὸ κύριον ἡμῶν θέμα.

Γ. Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΠΑΡΑ ΞΕΝΟΦΩΝΤΙ ΚΑΙ ΤΟΙΣ ΠΕΡΣΑΙΣ

Ὡς καὶ ἀνωτέρω εἵπομεν, πολλὰς τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν τοῦ σημερινοῦ Σχολείου Ἐργασίας ἀνευρίσκομεν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις. Τὰ ὅρια ὅμως μιᾶς ἀνακοινώσεως δὲν ἐπιτρέπουσι νὰ ἐκτείνωμεν τὸν λόγον ἐπὶ πάντας τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, παρὰ τοῖς ὁποίοις ἀπαντῶσι τοιαῦται ἰδέαι. Διὰ τοῦτο σήμερον θὰ περιορισθῶμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν παρὰ Ξενοφῶντι σχετικῶν ἰδεῶν. Συναφῶς δὲ θὰ ρίψωμεν ταχὺ βλέμμα καὶ ἐπὶ τὰ ἐφαρμοζόμενα ἐν Σπάρτῃ.

Ἰδέας παιδαγωγικὰς ἀναπτύσσει ὁ Ξενοφῶν ἐν πᾶσι τοῖς ἔργοις αὐτοῦ, καὶ δὴ ἐν τῇ Λακεδαιμονίων Πολιτείᾳ, τῷ Οἰκονομικῷ, τοῖς Ἀπομνημονεύμασι. Κυρίως ὅμως ἐνδιαφέρουσιν ἡμᾶς διὰ τὴν παροῦσαν ἔρευναν, ὅσα οὗτος γράφει ἐν τῇ *Κύρου Παιδείᾳ* περὶ τοῦ ἐν Περσίᾳ ἐφαρμοζομένου ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος. Κύριον σκοπὸν ἔχει ὁ Ξενοφῶν ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ νὰ διαγράψῃ τὴν εἰκόνα τοῦ κατ' αὐτὸν ἰδανικοῦ βασιλέως. Ὡς τοιοῦτον δὲ θέλει νὰ παραστήσῃ τὸν βασιλέα τῶν Περσῶν Κύρον. Ἄλλαις

λέξεσιν, ἀποτελεῖ τὸ ἔργον τοῦτο ἐξιστόρησιν τοῦ βίου τοῦ Κύρου. Ἐκ τούτου δὲ λαμβάνει ἀφορμὴν νὰ ὁμιλήσῃ διεξοδικῶς περὶ τῆς Περσῶν Πολιτείας, καὶ δὴ καὶ περὶ τῆς παρ' αὐτοῖς ἰσχυοῦσης ἀγωγῆς.

Πολλοὶ θεωροῦσιν, ὅτι αἱ πληροφορίες, τὰς ὁποίας παρέχει ὁ Ξενοφῶν περὶ τῆς ἀγωγῆς τῶν Περσῶν, ἐκπροσωποῦσι μᾶλλον ἀτομικὰς αὐτοῦ ἰδέας, πολλαὶ τῶν ὁποίων ἀνευρίσκει τις ἀναπτυσσομένας καὶ ἐν ἄλλοις αὐτοῦ βιβλίοις. Κατὰ τὴν θεωρίαν δὲ ταύτην τὸ ἐν τῇ Κύρου Παιδείᾳ διαγραφόμενον σύστημα ἀγωγῆς εἶναι, κυρίως εἰπεῖν, σύστημα τοῦ Ξενοφῶντος, περιέχον ἴσως πυρῆνας τινὰς τῆς ἰσχυοῦσης ἀγωγῆς παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Πέρσαις.

Δὲν θὰ εἰσέλθωμεν εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ φιλολογικοῦ τούτου ζητήματος, ἀλλ' ἀποβλέποντες εἰς τὸν σκοπὸν ἡμῶν θὰ περιορισθῶμεν νὰ ἐξετάσωμεν, ἐὰν ὑπάρχωσιν ἐν τῷ ὑπὸ τοῦ Ξενοφῶντος περιγραφόμενῳ συστήματι ἰδέαι ὅμοιαι πρὸς ἐκείνας, ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζεται τὸ σημερινὸν Σχολεῖον Ἑργασίας. Θὰ σταχυολογήσωμεν δὲ καὶ ἐξ ἄλλων ἔργων τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως γνώμας σχετικὰς πρὸς τὸ ἡμέτερον θέμα καὶ δυναμένας νὰ διαφωτίσωσι τὴν ἔρευναν ἡμῶν.

Τὰς πληροφορίες ἡμῶν ἀρῶμεθα κυρίως ἐκ τοῦ δευτέρου κεφαλαίου τοῦ πρώτου βιβλίου τῆς Κύρου Παιδείας, ἐνθα ὁ Ξενοφῶν ἐν θαυμαστῇ βραχυλογίᾳ καὶ δι' ἀριστουργηματικῆς διατυπώσεως εἰκονίζει τὸ ὅλον ἐκπαιδευτικὸν σύστημα τῶν Περσῶν. Ἐκ τῶν αὐτόθι δὲ λεγομένων ἔχουσι δι' ἡμᾶς εἰδικώτερον διαφέρον τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὸν βίον καὶ τὴν ἀγωγὴν τῶν παίδων καὶ τῶν ἐφήβων. Αἱ παρεχόμεναι δὲ εἰδήσεις εἶναι γενικαί. Δὲν περιγράφουσι διεξοδικῶς τὴν ὅλην ἐνέργειαν τῆς ἀγωγῆς καὶ δὲν καθορίζουσι λεπτομερῶς τὰ μέσα καὶ τὰς μεθόδους, διὰ τῶν ὁποίων ἐπεζητεῖτο ἡ πραγμάτωσις τῶν σκοπῶν τοῦ περσικοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος. Τοῦτο ἦτο ἐπόμενον, δεδομένου, ὅτι τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος σύγγραμμα δὲν εἶναι καθαρῶς παιδαγωγικόν, ἀλλὰ κύριον θέμα ἔχει, ὡς εἶπομεν, τὸν βίον τοῦ Κύρου. Ἐν τούτοις καὶ αἱ βραχεῖαι εἰδήσεις περὶ τῆς ἀγωγῆς τοῦ μεγάλου τούτου βασιλέως εἶναι πολύτιμοι καὶ διευκολύνουσιν ἡμᾶς, ὅπως σχηματίσωμεν ἰδέαν, περὶ τοῦ πῶς ἐφαντάζετο ὁ Ξενοφῶν τὴν ἀληθῆ ἀγωγὴν.

Πᾶς μεμορφωμένος ἔλληρ γινώσκει τὸ περιεχόμενον τῶν θαυμασιῶν τούτων σελίδων, αἵτινες ἀναγινώσκονται ἐν τοῖς σχολείοις ἡμῶν. Διὰ τοῦτο θὰ εἰσέλθωμεν ἀπ' εὐθείας εἰς τὴν ἔρευναν ἡμῶν.

1. Κύριος σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς παρὰ τοῖς Πέρσαις ἦτο ἡ ἠθικὴ τῶν παίδων διάπλασις. «Οἱ περσικοὶ νόμοι προλαβόντες ἐπιμέλονται, ὅπως τὴν ἀρχὴν μὴ τοιοῦτοι ἔσονται οἱ πολῖται, οἷοι πονηροῦ τινος ἢ αἰσχροῦ ἔργου ἐφίεσθαι¹». Ἐν ἄλλῳ χωρίῳ τῆς Κύρου παιδείας ὡς σκοπὸς τῆς περσικῆς ἀγωγῆς ἀναγράφεται ἡ δικαιοσύνη. «Οἱ

¹ Κύρου Παιδεία Α 2, 3.

μὲν δὴ παῖδες εἰς τὰ διδασκαλεῖα φοιτῶντες διάγουσι μανθάνοντες δικαιοσύνην καὶ λέγουσιν, ὅτι ἐπὶ τοῦτο ἔρχονται, ὡσπερ παρ³ ἡμῶν οἱ τὰ γράμματα μαθησόμενοι¹». Διὰ τοῦ ὄρου δὲ τούτου νοεῖται ἡ καθόλου ἠθικὴ ἀγωγή. Καὶ τὰ σχολεῖα δὲ καλεῖ ὁ Ξενοφῶν «τὰ κοινὰ τῆς δικαιοσύνης διδασκαλεῖα²».

Ἐπιτοιαύτην πλατεῖαν ἔννοιαν πρέπει νὰ ἀποδώσωμεν εἰς τὸν ὄρον δικαιοσύνη, καταφαίνεται καὶ ἐκ τῆς ειδικωτέρας ἀναλύσεως τῶν ἀρετῶν, τῶν ὁποίων τὴν ἐπίτευξιν ὀφείλει νὰ ἐπιδιώκῃ κατὰ τὸν Ξενοφῶντα ἡ ἀγωγή καὶ τῶν κακιῶν, τὰς ὁποίας ζητεῖ νὰ καταπολεμήσῃ. Αἱ πολεμητέαι κακίαι εἶναι κλοπὴ, ἀρπαγὴ, βία, ἀπάτη, κακολογία, συκοφαντία, ἀχαριστία, ἀναισχυντία. Αἱ δὲ ἠθικαὶ ιδιότητες, τῶν ὁποίων ἡ ἀσκησις ἐπιδιώκεται, εἶναι αἱ ἀντίθετοι πρὸς τὰς μνημονευθείσας, ἔτι δὲ σωφροσύνη, ὑπακοὴ εἰς τοὺς ἄρχοντας, ἐγκράτεια γαστρὸς καὶ ποτοῦ. Ἐξαιρέται προσέτι ἡ χρῆσις τῶν ὄπλων (τοξέυσιν καὶ ἀκοντίζεις) καὶ ἡ θήρα καὶ καθόλου ἡ σωματικὴ ἀγωγή.

2. Εἰς ἐπίτευξιν τοῦ ἠθικοῦ τούτου σκοποῦ συντελεστικά ἦσαν ἀφ' ἐνὸς μὲν τὰ χρησιμοποιούμενα διδασκῆρια καὶ ἀφ' ἑτέρου τὰ ἐφαρμοζόμενα ἐν τῷ σχολείῳ μέσα καὶ ἡ καθόλου ὀργάνωσις τοῦ βίου τῶν παιδῶν καὶ τῶν ἐφήβων.

3. Τὰ διδασκῆρια τῶν Περσῶν οὐδὲν τὸ κοινὸν ἔχουσι πρὸς τὰ ἐν χρήσει σήμερον σχολεῖα. Μόνα τὰ ὑπαίθρια σχολεῖα τῆς σήμερον προσεγγίζουσι πρὸς αὐτά. Τόπος ἀγωγῆς καὶ διδασκαλίας τῶν παιδῶν καὶ τῶν ἐφήβων εἶναι «ἡ ἐλευθέρᾳ ἀγορᾷ καλουμένη», ἣτις οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὴν ἀγορὰν τῶν ἐλληνικῶν πόλεων. Ἐν αὐτῇ ἦσαν κατεσκευασμένα τὰ ἀνάκτορα (βασιλεία) καὶ τὰ ἄλλα δημόσια καταστήματα (ἀρχεῖα). Ὁ χῶρος δὲ ὁ περὶ τὰ ἀρχεῖα ἦτο διηρημένος εἰς τέσσαρα μέρη, ἐκ τῶν ὁποίων ἐν ἧτο προσωρισμένον διὰ τοὺς παῖδας καὶ ἄλλο διὰ τοὺς ἐφήβους. Εἰς τὸν χῶρον δὲ τοῦτον ὀφείλον οἱ παῖδες νὰ εὐρίσκωνται ἅμα τῇ ἡμέρᾳ, οἱ δὲ ἔφηβοι καὶ ἐκοιμῶντο ἐν αὐτῷ.

Ἐκ τῶν εἰδήσεων τούτων ἀγόμενοι, συνάγομεν, ὅτι τὸ πλεῖστον τοῦ χρόνου παρέμενον οἱ παῖδες καὶ οἱ ἔφηβοι ἐν ὑπαίθρῳ καὶ ἐν αὐτῷ ἐδιδάσκοντο. Ὡς εἰκὸς δέ, οὐδὲν ἄλλο σύστημα διδασκῆριῶν καὶ οὐδεὶς ἄλλος τύπος διαμονῆς τῶν μαθητευόντων ἠδύνατο νὰ ἐξυπηρετήσῃ σκοπιμώτερον τὰς ἀρχὰς τοῦ Σχολείου Ἐργασίας, ὅσον τοῦτο, ὅπερ βλέπομεν καθιερωμένον παρὰ τοῖς Πέρσαις.

4. Ἄλλ' ἔτι μᾶλλον ὑπενθυμίζουσιν εἰς ἡμᾶς τὸ Σχολεῖον Ἐργασίας τὰ παρὰ τοῖς Πέρσαις ἐφαρμοζόμενα μέσα πρὸς ἐπίτευξιν τῶν σκοπῶν τῆς ἀγωγῆς. Ἐν τοιοῦτον μέσον ἦτο ἡ διδασκαλία. Εἰ καὶ ὁ Ξενοφῶν ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ εἶναι φειδωλότατος εἰς εἰδήσεις, ἐν τούτοις, ἐξ ὅσων λέγει, δύναται τις νὰ συναγάγῃ, ὅτι μεγάλην σημασίαν ἀπέδιδεν εἰς τὴν διδασκαλίαν. Οὕτω προκειμένου περὶ τῆς τῶν Περσῶν ἀγωγῆς ὁμιλεῖ περὶ δημοσίων διδασκάλων, παρὰ τοῖς ὁποίοις οἱ παῖδες οὐ μόνον ἐπαι-

¹ Ἐ. ἀ. Α 2, 6-9.

² Ἐ. ἀ. Α 2, 15.

δεύοντο, ἀλλὰ καὶ «ἐσιτοῦντο». Φαίνεται εἰς ἡμᾶς πιθανόν, ὅτι οἱ διδάσκαλοι οὗτοι δὲν ἦσαν οἱ ἴδιοι μὲ τὸς δώδεκα ἄρχοντας, περὶ τῶν ὁποίων παρέχει εἰδήσεις ὁ Ξενοφῶν¹, ὅτι ἐξελέγοντο ἐκ τῶν γεραιτέρων, «οἱ ἂν δοκῶσι τοὺς παῖδας βελτίστους ἀποδεικνύναι». Οἱ τελευταῖοι οὗτοι ἦσαν οἱ ἀνώτατοι ἐπόπται τῆς ἀγωγῆς τῶν παιδῶν καὶ «διετέλουν τὸ πλεῖστον τῆς ἡμέρας δικάζοντες αὐτοῖς²». Ἄλλωστε ὁ Ξενοφῶν ποιεῖται διάκρισιν μεταξὺ ἀρχόντων καὶ διδασκάλων.

Δὲν ἀναφέρει ὁ Ξενοφῶν, τίνα τὰ μαθήματα, ἅτινα ἐδιδάσκοντο οἱ παῖδες. Ἐν ἄλλοις ὅμως συγγράμμασιν αὐτοῦ ὁμιλεῖ σαφέστερον περὶ τῆς σημασίας τῆς διδασκαλίας καὶ ποιεῖται μνεῖαν μαθημάτων ὠρισμένων, ἅτινα κατὰ τὴν κρίσιν του πρέπει νὰ διδάσκωνται οἱ παῖδες. Οὕτως ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασιν³ ἐξάγει τὴν παιδευτικὴν σημασίαν τῆς Ἱστορίας. Ἐν δὲ τῷ Οἰκονομικῷ⁴ ἐκφράζει τὴν γνώμην, ὅτι μεταξὺ τῶν ἄλλων μαθημάτων πρέπει νὰ διδάσκωνται οἱ παῖδες καὶ τὴν Γεωργίαν, οὐ μόνον διότι ἐξασφαλίζεται δι' αὐτῆς ἡ βιοτικὴ αὐτάρκεια, ἀλλὰ καὶ ἔνεκα γενικωτέρων παιδαγωγικῶν σκοπῶν, τ. ἔ. διότι δι' αὐτῆς κρατύνονται καὶ ἐξελίσσονται φυσικώτερον τὰ σώματα, ἐξευγενίζεται καὶ ἠθικοποιεῖται ὁ χαρακτήρ, ἀναπτύσσεται ἡ ἀγάπη πρὸς τὴν πατρίδα καὶ λεπτύνεται τὸ συναίσθημα τοῦ καλοῦ.

Τέλος τὴν μεγάλην σημασίαν τῆς μαθήσεως διαγράφει ὁ Ξενοφῶν ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασιν⁵ αὐτοῦ ὧδε: «Ὅσαι δ' ἐν ἀνθρώποις ἀρεταὶ λέγονται, σκοπούμενος εὐρήσεις πάσας μαθήσει τε καὶ μελέτῃ αὐξανόμενας». Καὶ κατωτέρω προσθέτει: «Τοὺς οἰομένους φύσει ἀγαθοὺς εἶναι, μαθήσεως δὲ καταφρονοῦντας, ἐδίδασκεν, ὅτι αἱ ἄρισται δοκοῦσαι εἶναι φύσεις μάλιστα παιδείας δέονται⁶». Καὶ ἀλλαχοῦ: «Πάντας χρῆ καὶ τοὺς εὐφροεστέρους καὶ τοὺς ἀμβλυτέρους τὴν φύσιν... μανθάνειν καὶ μελετᾶν⁷».

5. Πολὺ μεγαλυτέραν ὅμως σημασίαν, ἢ ἡ διδασκαλία καὶ ἡ μάθησις, εἶχον παρὰ Ξενοφῶντι ἄλλα μέσα. Ἐν ἐξ αὐτῶν εἶναι τὸ παράδειγμα. Τὴν ὑψίστην σημασίαν αὐτοῦ τονίζει ὀξύτατα καὶ συμβουλεύει τοὺς γονεῖς, ὅπως τοὺς υἱοὺς αὐτῶν «κἂν ὧσι σώφρονες, ὅμως ἀπὸ τῶν πονηρῶν ἀνθρώπων εἴργωσιν, ὡς τὴν μὲν τῶν χρηστῶν ὁμιλίαν ἄσκησιν οὔσαν ἀρετῆς, τὴν δὲ πονηρῶν κατάλυσιν⁸».

Κυρίως ὅμως ἐν τῇ ὑπ' αὐτοῦ περιγραφομένη Περσῶν Πολιτεία ἐμφανίζει διεργυθμισμένην κατὰ τοιοῦτον τρόπον τὴν ὄλην ἀγωγὴν τῶν παιδῶν, ὥστε νὰ ἀποβαινῆ δυνατὴ εἰς αὐτοὺς ἢ διὰ τοῦ παραδείγματος ἄλλων προσώπων καὶ ἐξ ἀμέσου παρατηρήσεως ἀπομίμησις ἐκείνων ἐκ τῶν πράξεων αὐτῶν, αἵτινες ἐθεωροῦντο προάγουσαι τὴν ἀρετὴν. Οὕτω πρὸς πλατυτάτην ἐφαρμογὴν τοῦ παραδείγματος διέμενον οἱ παῖδες καὶ οἱ ἔφηβοι ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ ἀγορᾷ, ἐνθα παρετήρουν ἐν ἀμέσῳ ἐφαρμογῇ τὰς ἰδιότητας καὶ ἀρετάς, τῶν ὁποίων ὄφειλον νὰ καταστῶσι κάτοχοι. Ὡς λέγει ὁ Ξενοφῶν,

¹ Κύρου παιδεία Α 2, 5. ² Ἐ. ἀ. Α 2, 6-9. ³ Ἀπομνημονεύματα Γ 5, 8-9. ⁴ Οἰκονομικὸς V, 1-2.

⁵ Ἀπομνημονεύματα Β 6, 39. ⁶ Ἐ. ἀ. Δ 1, 3. ⁷ Ἐ. ἀ. Γ 9, 3. ⁸ Ἀπομνημονεύματα Α 2, 19-20.

«μέγα συμβάλλεται εἰς τὸ μανθάνειν σωφρονεῖν αὐτούς, ὅτι καὶ τοὺς πρεσβυτέρους ὀρῶσιν ἀνὰ πᾶσαν ἡμέραν σωφρόνως διάγοντας». Ὡσαύτως «μέγα συμβάλλεται εἰς τὸ πείθεσθαι τοῖς ἄρχουσιν, ὅτι ὀρῶσι τοὺς πρεσβυτέρους πειθόμενους τοῖς ἄρχουσιν ἰσχυρῶς». Καθ' ὅμοιον τρόπον ἐπεδιώκετο ἡ πρόσκτησις ἐγκρατείας καὶ τῶν ἄλλων ἀρετῶν.

Μετὰ τῆς αὐτῆς ἐντάσεως καὶ συστηματικότητος ἐφηρμόζετο τὸ παράδειγμα καὶ πρὸς τὴν τῶν ἐφήβων ἀγωγήν, εἰ καὶ παρ' αὐτοῖς, ὡς ἐν τοῖς ἐπομένοις θὰ ἴδωμεν, ἐκέκτητο μείζονα ἰσχὺν ἄλλο παιδαγωγικὸν μέσον, ὑπενθυμίζον ὡσαύτως τὸ Σχολεῖον Ἐργασίας, ἢ ἄμεσος ἐκτέλεσις.

Τὴν ἀποδιδομένην εἰς τὸ παράδειγμα σημασίαν καθιστᾷ ἐμφανῆ καὶ ὁ τρόπος τῆς ἐκλογῆς τῶν ἀρχόντων. Οὕτως ἄρχοντες τῶν παιδῶν ἐξελέγοντο ἐκ τῶν γεραιτέρων, «οἱ ἂν δοκῶσι τοὺς παῖδας βελίστους ἀποδεικνύναι». Τῶν δ' ἐφήβων ἄρχοντες ἐξελέγοντο ἐκ τῶν τελείων ἀνδρῶν, «οἱ ἂν αὐτοὺς βελίστους δοκῶσι παρέχειν». Διὰ δὲ τοὺς ἔτι πρεσβυτέρους «οἱ ἂν δοκῶσι παρέχειν αὐτοὺς μάλιστα τὰ τεταγμένα ποιοῦντας καὶ τὰ παραγγελλόμενα ὑπὸ τῆς μεγίστης ἀρχῆς¹».

Ἐνδεικτικῆ τῆς σημασίας, τὴν ὁποίαν ὁ Ξενοφῶν ἀπέδιδεν εἰς τὸ παράδειγμα, εἶναι καὶ ἡ ἀπαίτησις, τὴν ὁποίαν προβάλλει εἰς τοὺς διδασκάλους, ὅπως γινώσκωσι τελείως καὶ ἐκτελῶσιν ἀπταιστως, ὅ,τι θέλουσι νὰ μεταδώσωσιν εἰς τοὺς μαθητὰς τῶν. Εἶναι ἀδύνατον, λέγει, ὁ ἀμελής διδάσκαλος νὰ καταστήσῃ ἄλλους ἐπιμελεῖς, ὅπως εἶναι ἀδύνατον ὁ ἄμουσος νὰ ποιήσῃ τοὺς μαθητὰς μουσικούς· «χαλεπὸν γὰρ τοῦ διδασκάλου ποιηρῶς τι ὑποδεικνύοντος, καλῶς τοῦτο ποιεῖν μαθεῖν²».

6. Καὶ τῆς αὐτενεργείας τῶν παιδῶν ἡ σημασία δὲν ὑποτιμᾶται ὑπὸ τοῦ Ξενοφῶντος. Εἶναι ἀληθές, ὅτι ἡ ἀρχὴ αὕτη, ἥτις, ὡς γνωστόν, ἀποτελεῖ θεμελιώδη βᾶσιν τοῦ σημερινοῦ Σχολείου Ἐργασίας, δὲν ἐτύγχανε παρὰ τοῖς ἀρχαίοις εὐρείας ἐφαρμογῆς, δεδομένου, ὅτι παρ' αὐτοῖς κατεῖχον εὐρύτερον χῶρον ὁ ἐθισμὸς τῶν μαθητῶν εἰς τὴν πειθαρχίαν, ἢ ὑπακοή αὐτῶν καὶ ἡ ὑπ' αὐτῶν ἐκτέλεσις σκοπῶν συλλαμβανομένων ὑπὸ τῶν ἐνηλίκων. Ἐν τούτοις ὁ Ξενοφῶν ἐν τῷ συστήματι αὐτοῦ παρεῖχεν εἰς τοὺς νέους οὐκ ὀλίγας ἀφορμὰς πρὸς αὐτενέργειαν καὶ ἀνάπτυξιν πρωτοβουλίας. Οὕτως οἱ παῖδες ὑπερθεοῦντο νὰ ἐκτελῶσι πλείστας ἐργασίας, ἐν ταῖς ὁποῖαις ἔπρεπε νὰ ἀναπτύξωσιν ἐπιτηδεϊότητα, ὀξύνοιαν, ἐφευρετικότητα. Κατὰ μείζονα δὲ λόγον ἀπηρτεῖτο ἀνάπτυξις αὐτενεργείας ὑπὸ τῶν ἐφήβων, ἰδίᾳ ἐν τῇ ἐκτελέσει ἀνατιθεμένων εἰς αὐτοὺς στρατιωτικῶν ἔργων.

Ὡσαύτως ἐπαινεῖ ὁ Ξενοφῶν πλείστας διατάξεις τῆς Σπαρτιατικῆς Πολιτείας, συμφώνως πρὸς τὰς ὁποίας ὤφειλον οἱ παῖδες νὰ ἐκτελῶσιν ἔργα, ἀποσκοποῦντα εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς αὐτενεργείας καὶ ἐφευρετικότητος αὐτῶν. Καὶ αὐτὸ τὸ ἐν τῇ πόλει

¹ Κύρου παιδεία Α 2, 5.

² Οἰκονομικὸς XII, 17-18.

ταύτη ἐφαρμοζόμενον μέτρον, ὅπως οἱ παῖδες μέρος τῆς τροφῆς των πορίζωνται διὰ κλοπῆς, δὲν ἀπεδοκίμαζεν ὁ Ξενοφῶν. Οὕτως ἀναγινώσκομεν παρ' αὐτοῦ: «καὶ ὡς μὲν οὐκ ἀπορῶν ὅ,τι δοίη ἐφῆκεν αὐτοῖς τὸ μηχανᾶσθαι τὴν τροφήν, οὐδένα οἶμαι τοῦτο ἀγνοεῖν· δῆλον δ' ὅτι τὸν μέλλοντα κλοπεύειν καὶ νυκτὸς ἀγρουπνεῖν δεῖ καὶ μεθ' ἡμέραν ἀπατᾶν καὶ ἐνεδρεύειν, καὶ κατασκόπους δὲ ἐτοιμάζειν τὸν μέλλοντά τι λήψεσθαι. Ταῦτα οὖν δὴ πάντα δῆλον ὅτι μηχανικωτέρους τῶν ἐπιτηδείων βουλούμενος τοὺς παῖδας ποιεῖν καὶ πολεμικωτέρους οὕτως ἐπαίδενσεν¹».

7. Ἐξαρτέα προσέτι ἡ εὐρύτης, ἣτις παρὰ Ξενοφῶντι ἀφίεται εἰς τὴν κοινωνικὴν τῶν παιδῶν ἀγωγήν. Ἐν τῷ ὑπ' αὐτοῦ περιγραφομένῳ συστήματι οἱ παῖδες καὶ οἱ ἔφηβοι διέμενον ὁμοῦ τὸ πλεῖστον τοῦ χρόνου καὶ ὄφειλον νὰ μανθάνωσιν ὁμοῦ, νὰ γυμνάζωνται ὁμοῦ, νὰ βοηθῶσιν ἀλλήλους καὶ νὰ ἐκτελῶσι πλείστας ὅσας ὁμαδικὰς ἐργασίας. Καὶ ἡ συνεισφορά δὲ ὑπ' ἐκάστου νέου τροφῆς εἰς τὸ κοινὸν συσσίτιον καὶ αὐτὸς οὗτος ὁ θεσμὸς τῶν κοινῶν συσσιτίων, τὸν ὁποῖον συναντῶμεν παρ' αὐτῷ, εἶναι ἄριστα μέσα πρὸς ἀνάπτυξιν πνεύματος κοινωνικοῦ καὶ ἀναγνώρισιν τῶν ὑποχρεώσεων, τὰς ὁποίας ἔχει τὸ ἄτομον πρὸς τὴν ὁμάδα.

8. Ἐκεῖνο ὅμως, ὅπερ παρέχει εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Ξενοφῶντος ἀναπτυσσόμενον παιδαγωγικὸν σύστημα καὶ ἐν τῇ Κύρου παιδείᾳ καὶ ἐν ἄλλοις ἔργοις αὐτοῦ τὸν τύπον ἀληθινοῦ Σχολείου Ἐργασίας ἐν νεωτέρᾳ ἐννοίᾳ, εἶναι ἡ ἔκτασις, τὴν ὁποίαν ἐν τῇ ἀγωγῇ τῶν παιδῶν προσλαμβάνει ἡ ἔννοια τῆς ἐργασίας. Διὰ τῆς ἐργασίας ἐπεδιώκετο ὁ ἐθισμὸς αὐτῶν εἰς πλείστας ἀρετὰς καὶ ἡ πρόσκτησις ποικίλων γνώσεων καὶ δεξιότητων. Ἡ ἐργασία, καὶ μάλιστα ἡ διὰ τῶν χειρῶν, κατέχει τὸν μέγιστον χῶρον τῶν ἀπασχολήσεων παιδῶν καὶ ἐφήβων. Ὅπως ὁ γεωργὸς δὲν πρέπει ἀπλῶς νὰ διδάσκηται νὰ ρίπτῃ τὸν ἀνάλογον πρὸς τὴν ἐκάστοτε ποιότητα τοῦ ἐδάφους σπῆρον, ἀλλ' ὀφείλει καὶ νὰ ἀσκῇ τὴν χειρὰ του, ὥστε ὡς μηχανὴ νὰ ἐνεργῇ ταχέως καὶ κανονικῶς, καὶ ὅπως ὁ κιθαριστής, ὅσα καὶ ἂν διδαχθῇ θεωρητικῶς, ἔχει ἀνάγκην ἀσκήσεως τῆς χειρὸς πρὸς ὀρθὴν κροῦσιν τῆς κιθάρας, οὕτως εἶναι ἀναγκαία κατὰ τὸν Ξενοφῶντα ἡ διὰ τῆς χειρὸς ἐξεικόνισις τῶν παρεχομένων γνώσεων, ἵνα καταστῇ ἡ χεὶρ ὄργανον «ὑπηρετοῦν τῇ γνώμῃ²».

Τὴν ἀρχὴν τῆς ἐργασίας τῆς χειρὸς καὶ καθόλου τῆς σωματικῆς ἐργασίας παρατηροῦμεν εὐρύτατα ἐφαρμοζομένην ἐν τῷ ὑπὸ τοῦ Ξενοφῶντος περιγραφομένῳ παιδαγωγικῷ συστήματι τῶν Περσῶν. Ἐργασίαι τοιαῦται, ἀποβλέπουσαι κυρίως εἰς τὴν καλλιέργειαν τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν παιδευομένων, ἐτελοῦντο ποικίλαι, ἀνάλογοι πρὸς τὰς ἡλικίας αὐτῶν. Οὕτως οἱ παῖδες, διαμένοντες ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ ἀγορᾷ, μανθάνουσι νὰ τοξεύωσι καὶ νὰ ἀκοντίζωσι καὶ ὑποβάλλονται καὶ εἰς ποικίλας ἄλλας ἀσκήσεις. Οἱ δὲ ἔφηβοι ἐκτελοῦσιν ὡσαύτως ποικίλας ἀσκήσεις, οὔτοι δὲ καὶ κοιμῶνται περὶ τὰ

¹ Λακεδαιμονίων πολιτεία II, 7.

² Οἰκονομικὸς XVII, 7.

ἀρχεῖα. Ἰδιαίτατα δὲ ὑπὸ τὴν ἐποπτεῖαν αὐτοῦ τοῦ βασιλέως ἀσχοῦνται περὶ τὴν θήραν. Προσέτι ἐθίζονται νὰ ἐγείρωνται πρῶτ' καὶ ἀνέχωνται ψύχη καὶ θάλαππῃ, γυμνάζονται εἰς ὄδοιπορίας καὶ δρόμους, ἀσχοῦνται περὶ τὴν χρῆσιν τῶν ὅπλων καί, ὡς λέγει ὁ Ξενοφῶν¹, «καὶ διαγωνιζόμενοι ταῦτα πρὸς ἀλλήλους διατελοῦσιν. Εἰσὶ δὲ καὶ δημόσιοι τούτων ἀγῶνες καὶ ἄθλα προτίθεται». Περαιτέρω χρησιμοποιοῦνται οἱ ἔφηβοι, «ἢν τι ἢ φρουρησαὶ δεήσῃ, ἢ κακούργους ἐρευνῆσαι, ἢ ληστὰς ὑποδραμεῖν, ἢ καὶ ἄλλο τι, ὅσα ἰσχύος ἢ τάχους ἔργα εἰσὶ²».

Ἡ τοιαύτη δ' ἐκτεταμένη ἀσχολία περὶ τὰς σωματικὰς ἀσκήσεις καὶ τὰς ἐργασίας τῆς χειρὸς ἐγένετο, ὡς εἶπομεν, κυρίως πρὸς ἐξυπρέτησιν παιδαγωγικῶν σκοπῶν, τ. ἔ. πρὸς πρόσκτησιν ὀρισμένων γνώσεων καὶ ἱκανοτήτων καὶ πρὸς ἐξέλιξιν ψυχικῶν ἰδιοτήτων.

9. Τέλος ἀξία μνείας εἶναι σπουδαιοτάτη καινοτομία, τὴν ὁποίαν παρατηροῦμεν συνιστωμένην ὑπὸ τοῦ Ξενοφῶντος καὶ ἣτις ἀποτελεῖ μίαν τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν τοῦ σημερινοῦ Σχολείου Ἐργασίας. Εἶναι δὲ αὕτη ἡ εἰσαγωγή τοῦ μαθητοῦ εἰς τὰς μεθόδους τοῦ ἐργάζεσθαι. Μέγιστον εἶναι, λέγει οὗτος³, νὰ μάθῃ τις, μὲ ποῖον τρόπον πρέπει νὰ ἐπεξεργάζεται ἕκαστα. Εἰ δὲ μὴ οὐδὲ τῆς ἐπιμελείας οὐδὲν ὄφελος ὑπάρχει, ἐὰν τις ἀγνοῇ, οὐ μόνον ὅσα πρέπει, ἀλλὰ καὶ πῶς πρέπει νὰ πράττῃ.

Δ. Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΕΝ ΣΠΑΡΤῃ

Ἐπὶ τῶν αὐτῶν ἀρχῶν στηρίζεται καὶ τὸ ἐν Σπάρτῃ ἰσχύον ἐκπαιδευτικὸν σύστημα, τοῦ ὁποίου ὡσαύτως ὑμνητῆς ὑπῆρξεν ὁ Ξενοφῶν. Τὰ ὅρια τῆς παρουσίας ἀνασκοπήσεως δὲν ἐπιτρέπουσι νὰ προβῶμεν νῦν εἰς ἀνάλυσιν καὶ τοῦ συστήματος τούτου⁴. Ἰσως τοῦτο ἀποτελέσῃ ὑποκείμενον ἰδιαιτέρας ἀνακρινώσεως. Νῦν θὰ ἀρκεσθῶμεν εἰς βραχείας τινὰς παρατηρήσεις περὶ διαφορῶν, ὑφισταμένων μεταξὺ τῆς ἐν Σπάρτῃ καὶ τῆς κατὰ Ξενοφῶντα ἀγωγῆς.

Πρώτη διαφορὰ ἔγκειται ἐν τοῖς σκοποῖς τῆς ἀγωγῆς. Ὑψιστος αὐτῆς σκοπὸς κατὰ Ξενοφῶντα εἶναι, ὡς εἶδομεν⁵, ἡ ἠθικὴ τῶν παίδων διαμόρφωσις, ἐνῶ παρὰ τοῖς Σπαρτιαταῖς ἕνεκα τῶν ἰδιαιτέρων συνθηκῶν, ὑπὸ τὰς ὁποίας οὗτοι διετέλουν ἐν τῇ Λακωνικῇ, ἐπεδιώκετο ἡ διαμόρφωσις στρατιωτῶν, δυναμένων νὰ προασπίσωσι τὴν σπαρτιατικὴν πολιτείαν⁶.

¹ Κύριον παιδεία Α 2, 9-13.   ² Ἐ. ἄ. Α 2, 12.   ³ Οἰκονομικὸς XV, 2.

⁴ Ἀνάγνωθι περὶ τούτου ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ, *Λακεδαιμονίων πολιτεία*. — ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, *βίον Λυκούργου*.

⁵ Ἴδε ἀνωτέρω, σ. 21-22.

⁶ Ἴδε περὶ τούτου Ν. EXARCHOPOULOS. *Das athenische und das spartanische Erziehungssystem im V. und IV. Jahrhundert, v. Chr.* Langensalza, 1909. Πρβλ. καὶ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, *βίον Λυκούργου*, 24.

Διαφέρουσι προσέτι τὰ δύο ταῦτα συστήματα κατὰ τὴν σημασίαν, τὴν ὁποίαν ἐκάτερον ἀπέδιδεν εἰς τὴν μάθησιν καὶ τὴν θεωρητικὴν διδασκαλίαν. Ὁ Ξενοφῶν ἀπέδιδεν, ὡς εἶδομεν, μεγάλην σημασίαν εἰς τὴν διὰ τῆς μαθήσεως διάπλασιν τῶν νέων. Συμφωνῶν πρὸς τὸν διδάσκαλόν του Σωκράτη, ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι διδακτὴ, κατέλειπεν ἐν τῷ συστήματι αὐτοῦ εὐρὺν χῶρον εἰς τὴν διδασκαλίαν διαφόρων μαθημάτων. Ἀντιθέτως παρὰ τοῖς Σπαρτιάταις ὑπετιμᾶτο ἡ μάθησις, ὑποχωροῦσα εἰς ἄλλα παιδαγωγικὰ μέσα καὶ ἡ θεωρητικὴ διδασκαλία εἶχε σχεδὸν ἐξοβελισθῆ ἀπὸ τῆς ἀγωγῆς τῶν νέων¹.

Κατὰ τὰ λοιπὰ ὅμως τὰ δύο ταῦτα συστήματα δεικνύουσι πολλὰ κοινὰ σημεῖα. Οὕτω μετ' ἴσης ἐντάσεως ἐφηρμόζετο ἐν Σπάρτῃ καὶ συνιστᾶται καὶ παρὰ Ξενοφῶντι ἢ διὰ τοῦ παραδείγματος, τῆς ἀσκήσεως, τοῦ ἐθισμού, τῆς χρησιμοποίησεως τῶν χειρῶν ἀγωγή τῶν νέων. Ἐξ ἴσου ἰσχυρῶς ἐθεραπεύετο παρ' ἀμφοτέροις ἡ σωματικὴ προπόνησις, ἡ διαμονὴ τῶν παιδῶν ἐν ὑπαίθρῳ, ἡ σίτισις αὐτῶν οὐχὶ πλησίον τῶν οικογενειῶν των, ἀλλ' εἰς κοινὰ συσσίτια κτλ. Ἐνεκα δὲ τῆς ἐφαρμογῆς τῶν μέσων τούτων ἐν Σπάρτῃ προσομοιάζει ἐν πολλοῖς καὶ σημαντικοῖς σημείοις τὸ σπαρτιατικὸν ἐκπαιδευτικὸν σύστημα πρὸς τὸ Σχολεῖον Ἐργασίας τῆς σήμερον.

Ε. ΣΥΓΚΡΙΣΙΣ ΤΩΝ ΠΑΡΑ ΞΕΝΟΦΩΝΤΙ ΑΡΧΩΝ ΠΡΟΣ ΤΑΣ ΤΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Ἐπανερχόμενοι νῦν εἰς τὸ ἐκπαιδευτικὸν σύστημα, ὅπερ διέγραψεν εἰς ἡμᾶς ὁ Ξενοφῶν, δυνάμεθα ἐπὶ τῇ βάσει τῆς γενομένης ἀνωτέρω ἀναλύσεως αὐτοῦ νὰ ἐξαγάγωμεν τὰ ἐπόμενα γενικὰ συμπεράσματα:

1. Μία τῶν σπουδαιοτάτων διαφορῶν, αἵτινες διακρίνουσι τὸ σχολεῖον τοῦ Ξενοφῶντος ἀπὸ τῶν σχολείων τῆς σήμερον ἐν πάσαις αὐτῶν ταῖς μορφαῖς, εἶναι ἡ διάφορος σημασία, ἢ ἀποδιδόμενη εἰς τὴν μάθησιν. Σήμερον ἡ διδασκαλία ἀποτελεῖ ἐν τῶν σπουδαιοτάτων παιδαγωγικῶν μέσων καὶ τὸ ζήτημα τοῦ προγράμματος τῶν μαθημάτων θεωρεῖται ἐν τῶν δυσχερεστάτων τῆς Παιδαγωγικῆς. Πληθὺς μαθημάτων εἶναι ἀναγεγραμμένα ἐν αὐτῷ, νέων τοιούτων ἢ εἰσαγωγῆ συνιστᾶται, ποικίλαι διαρθρώσεις αὐτῶν προτείνονται καὶ μέγιστα προσπᾶθεται καταβάλλονται πρὸς ὀρθὴν ἐκλογὴν καὶ διάταξιν τῶν γνώσεων ἐκάστου τῶν μαθημάτων τούτων. Μέγιστα προσέτι προσπᾶθεται καταβάλλονται πρὸς διαμόρφωσιν ὀρθῶν μεθόδων διδασκαλίας τῶν μαθημάτων τούτων. Καὶ οἱ παῖδες δ' ἐν τῷ σχολείῳ δαπανῶσι τὸ πλεῖστον τοῦ χρόνου διδασκόμενοι καὶ ἀσχολούμενοι περὶ πλεῖστα καὶ ποικιλώτατα ζητήματα πρὸς ἐπέκτασιν τῆς μορφώσεως αὐτῶν.

¹ Ὡς λέγει ὁ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ (ἐν βίῳ *Λυκούργου*, 16), «Γράμματα μὲν οὖν ἔνεκα τῆς χρείας ἐμάνθανον· ἢ δ' ἄλλη πᾶσα παιδεία πρὸς τὸ ἄρχεσθαι καλῶς ἐγγίγναι καὶ καρτερεῖν ποιοῦντα καὶ νικᾶν μαχόμενον». — Ἴδε καὶ τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν βιβλίον ἡμῶν, σ. 102 κ. ἑ.

Τοὐναντίον παρὰ Ξενοφῶντι δὲν ὑποτιμῶνται μὲν αἱ γνώσεις, ὡς παρὰ τοῖς Σπαρτιάταις, ἀλλὰ πάντως καταλαμβάνουσι μικρὸν χῶρον ἐν τῷ κύκλῳ τῶν ἀσχολιῶν τῶν παιδῶν, οἵτινες καὶ ὀλίγα μαθήματα διδάσκονται καὶ ἐν ὀλίγαις ὥραις.

2. Ἐτέρα οὐσιωδестаτή διαφορὰ μεταξὺ τοῦ νέου Σχολείου Ἐργασίας καὶ τῆς περιγραφομένης ἀγωγῆς τῶν ἀρχαίων ἔγκειται ἐν τούτῳ: Τὸ κύριον τοῦ σημερινοῦ σχολείου γνώρισμα, ἡ βασικὴ, δύναται τις εἶπεῖν, ἀρχή, ἐπὶ τῆς ὁποίας τοῦτο στηρίζεται, εἶναι ἡ τελεία τοῦ ἐργαζομένου μαθητοῦ αὐτενέργεια, ἡ πλήρης αὐτοῦ αὐτοβουλία καὶ ἐλευθερία κατὰ τε τὴν πρόσκτησιν τῶν γνώσεων καὶ κατὰ τὰς λοιπὰς ἐν τῷ σχολείῳ ἐνεργείας. Κύρια δὲ γνωρίσματα τοῦ αὐτενεργούντος μαθητοῦ θεωροῦνται ἡ ἀνεξαρτησία καὶ ἡ αὐθορμησία. Ὁ πρῶτος τῶν ὅρων τούτων δηλοῖ, ὅτι καθ' ἅπαντα τὰ στάδια τῆς ἐργασίας αὐτοῦ ὁ μαθητὴς πρέπει νὰ στηρίζεται ἐπὶ τῶν ἰδίων δυνάμεων. Διὰ δὲ τοῦ δευτέρου νοεῖται ἡ ἐνέργεια ἐκείνη, ἣτις δὲν ἐπιβάλλεται εἰς τὸν μαθητὴν ἔξωθεν, ἀλλ' ἐκπηγάζει ἐκ τῶν ἑνδον αὐτοῦ, εἶναι ἀπόρροια τῶν ἐλευθέρων αὐτοῦ ἀποφάσεων, τῶν διαφερόντων καὶ τῶν κλίσεων αὐτοῦ. Ἐνεκα δὲ τῆς ἐφαρμογῆς ταύτης ἐν τῷ σχολείῳ ὑπέστησαν ριζικὴν μεταβολὴν αἱ μέθοδοι τῆς διδασκαλίας καὶ ἀνεστράφησαν τὰ πρότερον ἰσχύοντα συστήματα μεταδόσεως τῶν γνώσεων.

Ἡ τοιαύτη ἀρχὴ δὲν ἔχει ἐν τῇ κατὰ Ξενοφῶντα ἀγωγῇ τὴν θέσιν, τὴν ὁποίαν κατέχει ἐν τῷ σημερινῷ Σχολείῳ Ἐργασίας. Ἐπεδιώκετο μὲν, ὡς εἶδομεν, ἐν τῷ ὑπ' αὐτοῦ περιγραφομένῳ συστήματι ἡ πρωτοβουλία τῶν παιδῶν διὰ πολλῶν ἐκ τῶν ἔργων, ἅτινα οὗτοι ἐξετέλουν, παραλλήλως ὅμως, καὶ δὴ ἐν μείζονι μέτρῳ, ἰσχύει παρὰ Ξενοφῶντι ἡ ἀπαίτησις τῆς πειθαρχίας καὶ τῆς ἐκτελέσεως σκοπῶν, τῶν ὁποίων ἡ σύλληψις ὀφείλετο εἰς ἄλλους. Καθόλου δὲ ἡ ὑπακοὴ καὶ ἡ ἀπομίμησις ὑπὸ τοῦ παιδὸς πράξεων τῶν ἀνωτέρων του ἐθεωροῦντο ὑπὸ τοῦ Ξενοφῶντος συστατικὰ ὑγιοῦς ἀγωγῆς¹.

3. Ἐνῷ ὅμως τὰ περιγραφέντα παιδαγωγικὰ συστήματα τῶν ἀρχαίων ἀπομακρύνονται τῶν νεωτέρων ἀντιλήψεων ἐν τοῖς μνημονευθεῖσι σημείοις, τοὐναντίον παρατηροῦμεν παρ' αὐτοῖς συνιστωμένας, καὶ δὴ μετὰ μεγάλης ἐντάσεως, ἄλλας τινὰς ἀρχάς, αἵτινες ὡσαύτως χαρακτηρίζουσι τὸ νέον Σχολεῖον Ἐργασίας. Τοιαῦται εἶναι, ὡς εἶδομεν, ὁ ἐθισμὸς διὰ τοῦ παραδείγματος, ἡ χρησιμοποίησις καὶ ἄσκησις τῆς χειρὸς καὶ ἰδίᾳ ἡ ἐργασία τῶν μαθητῶν, ἡ ἐν ὑπαίθρῳ διδασκαλία, ἡ κοινωνικὴ ἀγωγή. Τὴν παιδαγωγικὴν σπουδαιότητα τῶν ἀρχῶν τούτων ἐξαίρει, ὡς εἶδομεν, ὁ Ξενοφῶν.

Σήμερον, εἰ καὶ διελευκάνθη τελείως ἡ ψυχολογικὴ καὶ παιδαγωγικὴ σημασία τῶν ἀρχῶν τούτων καὶ ὑπεδείχθησαν οἱ τρόποι τῆς ὀρθῆς ἐφαρμογῆς αὐτῶν, ἐν τούτοις πραγματικῇ ἐφαρμογῇ αὐτῶν μόνον ἐν περιορισμένῳ μέτρῳ ἔχει ἐπιτευχθῆ ἐν τοῖς σχολείοις. Τοῦτο δ' ὀφείλεται εἰς τὰς συνθήκας, ὑπὸ τὰς ὁποίας τελεῖται ἡ ἀγωγή

¹ Κύριον παιδεία Α 2, 6-9.—Οἰκονομικός VII, 5-7.—Ἀπομνημονεύματα Δ 4, 15.

ἐν τῷ σημερινῷ σχολείῳ καὶ τὰς πολλαπλᾶς ἀπαιτήσεις, τὰς προβαλλομένας εἰς αὐτό. Ἐπὶ παραδείγματι ἐλάχιστος χρόνος καὶ πενιχραὶ εὐκαιρίαι παρέχονται εἰς τοὺς μαθητὰς τοῦ συγχρόνου σχολείου πρὸς αὐτόβουλον δρᾶσιν, ἄμεσον ἐνέργειαν καὶ ἄσκησιν.

Διὰ τοῦτο δέ, ἀποβλέποντες εἰς τὴν ἔντασιν, μετὰ τῆς ὁποίας τὰ μέσα ταῦτα συνιστῶνται καὶ ἐφαρμόζονται ἐν τοῖς μνημονευθεῖσι συστήμασι τῶν ἀρχαίων, δὲν νομίζομεν, ὅτι θὰ ἀπομακρυνθῶμεν τῆς ἀληθείας, ἰσχυριζόμενοι, ὅτι γνησιώτερον καὶ ἀμιγέστερον τύπον Σχολείου Ἐργασίας, ἐν τῇ πραγματικῇ σημασίᾳ τοῦ ὅρου τούτου, ἀνευρίσκομεν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Σπάρτῃ καὶ παρὰ Ξενοφῶντι, ἢ κατὰ τοὺς σημερινούς χρόνους, παρ' ὄλον τὸν τεράστιον θόρυβον, ὅστις ἐδημιουργήθη σήμερον περὶ τὸ ὄνομα τοῦ σχολείου τούτου καὶ τὰς ὄντως θαυμαστάς ἐρεύνας, αἵτινες ἐγένοντο πρὸς θεμελίωσιν καὶ λειτουργίαν αὐτοῦ.

4. Τελικὸν συμπέρασμα ἡμῶν εἶναι, ὅτι οὐδ' αὐτοῦ τοῦ Σχολείου Ἐργασίας, διὰ τὸ ὁποῖον σεμνύνεται ἡ νεωτέρα παιδαγωγικὴ ἐπιστήμη, αἱ ἀρχαὶ ὑπῆρξαν ἄγνωστοι παρὰ τοῖς ἀρχαίοις. Αἱ κυριώταται ἐξ αὐτῶν δὲν διέφυγον τὴν ὀξεῖαν παρατήρησιν τῶν ἀρχαίων παιδαγωγικῶν καὶ νομοθετῶν τῆς ἀγωγῆς. Ἡ μόνη διαφορὰ ἔγκειται ἐν τούτῳ: Ἐκεῖνοι ἀνεγνώρισαν μὲν τὴν σημασίαν αὐτῶν, ἐστεροῦντο ὅμως τῶν ἐπιστημονικῶν προϋποθέσεων πρὸς ψυχολογικὴν ἀνάλυσιν αὐτῶν καὶ δημιουργίαν ἐπιστημονικοῦ συστήματος ἀγωγῆς, ἐδραζομένου ἐπ' αὐτῶν. Σήμερον μόλις ἐπετεύχθη ἐπιστημονικὴ διαλεύκανσις τῶν ἀρχῶν τούτων χάρις εἰς τὰς προόδους τῆς Ψυχολογίας τοῦ παιδός, τῆς Βιολογίας, τῆς Κοινωνιολογίας καὶ ἄλλων ἐπιστημῶν.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Verfasser geht von dem Gedanken aus, dass wie bei den meisten Wissenschaften, so auch in der Wissenschaft der Erziehung, viele Ideen, die als Errungenschaft unserer Zeit gelten, doch auf die Antike zurückzuführen sind. Selbst die wichtigsten Prinzipien und Methoden der Arbeitsschule, worauf die moderne Pädagogik stolz ist, haben Vertreter, ja Verteidiger, unter den alten Griechen gehabt. Das lässt sich aus zahlreichen Stellen der Werke von klassischen Schriftstellern, wie *Plato*, *Aristoteles*, *Xenophon*, *Isokrates* u.s.w. ersehen.

Der Verfasser muss sich in seiner heutigen Mitteilung auf Xenophon beschränken, der in seinen Werken, und zwar in «*Κύρου Παιδεία*», «*Ἀπομνημονεύματα*», «*Οἰκονομικός*» und «*Λακεδαιμονίων Πολιτεία*» ein eigenes System von Arbeitspädagogik entwickelt.

Nachdem der Verfasser an die Grundgedanken der Arbeitsschulpädagogik erinnert hat, sucht er die Stellen heraus, in denen Xenophon seine Meinungen über die Erziehung darlegt und stellt diese letzteren den modernen Arbeitsschulgedanken gegenüber, um Ähnlichkeiten und Unterschiede zu betonen.

In dieser Weise berichtet er über den Sinn der Erziehung, die speziellen Ziele des Unterrichts, die zu unterrichtenden Fächer nebst ihrem erzieherischen Wert, die Gestaltung der Bildungsstätten nach Xenophon. Einer eingehenderen Analyse sind vom Verfasser die Stellen unterzogen, in denen Xenophon sich für die Selbsttätigkeit der Zöglinge einsetzt und auf Notwendigkeit einer systematischen Einführung derselben in die Arbeitsmethoden besonders hinweist. Schliesslich werden die Forderungen Xenophons nach einer Erziehung zur Gemeinschaft und durch die Gemeinschaft zur Sittlichkeit hervorgehoben.

Auf Grund obiger Darlegungen glaubt der Verfasser bewiesen zu haben, dass die grundlegenden Gedanken der Arbeitsschulbewegung schon in den Werken des Xenophon vertreten wurden. Diese Tatsache ist um so mehr von Belang, als in jenen Zeiten die wissenschaftlichen Voraussetzungen zur Analyse der Bildungsarbeit und Grundlegung eines Systems der Pädagogik durchaus fehlten.

Weitere Mitteilungen des Verfassers werden die diesbezüglichen Betrachtungen Platos, Isokrates und Aristoteles zum Gegenstand haben.

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΝ ΔΙΚΑΙΟΝ. — Περὶ τῶν ἁγίων λειψάνων καὶ τῶν ἐπ' αὐτῶν νομικῶν σχέσεων, ὑπὸ Κ. Μ. Ράλλη.

Ἄγια λείψανα I. Εἰσὶ τεμάχια τοῦ τιμίου ξύλου καὶ καθόλου ὄργανα τοῦ μαρτυρίου τοῦ Σωτῆρος¹, τῶν ἁγίων καὶ μαρτύρων, τὸ σῶμα ἢ μέρη αὐτοῦ ὡς κεφαλή, σιαγῶν (κατωσάγωνον), πούς, ἢ τοῦ ποδὸς κάλαμος, ἢ τοῦ καλάμου μέρος, χεῖρ, δάκτυλοι, τρῆχες, ὀστᾶ, ἢ κόνις αὐτῶν, ὡς καὶ πράγματα ἐλθόντα εἰς ἐπαφήν μετὰ τοῦ σώματος ἢ μερῶν αὐτοῦ.

II. Ἀπολαύουσι κατὰ τὴν ἐπὶ τῆς ἁγίας γραφῆς καὶ τῆς ἱερᾶς παραδόσεως ἐρειδομένην διδασκαλίαν τῆς ἐκκλησίας τιμῆς καὶ σχετικῆς προσκυνήσεως δι' ἧς διεγείρονται οἱ πιστοὶ πρὸς εὐσέβειαν, δύναμιν καὶ ἀγαθὰ πρὸς αὐτὴν ἀρυόμενοι². Κατὰ

¹ Εὐσεβῆς φαντασία τῶν πιστῶν καὶ μετὰ πάροδον αἰώνων ἐβλεπεν ὅτι ἐν τῇ τόπῳ τῆς εἰς οὐρανούς ἀναλήψεως τοῦ Κυρίου τὰ ἔχνη τοῦ Σωτῆρος, πάντες δ' οἱ εἰς τοὺς ἁγίους τόπους προσερχόμενοι πρὸς προσκύνησιν τῶν ἁγίων τόπων πιστοὶ ἐλάμβανον ἐκ τοῦ χώματος τούτου. Μεγίστης, ὡς εἰκός, ἀπέλαυε τιμῆς καὶ τὸ χῶμα τοῦ τάφου τοῦ Κυρίου (Αὐγουστίνου, Civit. Dei, XXII, 87) ἐξ οὗ κατὰ τὸν 5' αἰῶνα κατεσκευάζοντο ἐν Ἱεροσολύμοις πλακοῦντες οἵτινες ἐτύγγανον ἀνὰ πάντα τὸν τότε γνωστὸν κόσμον διαδόσεως καὶ κατὰ τὴν γνώμην τῶν πιστῶν φάρμακον θαυματουργὸν δύναμιν κεκτημένου.

² Ὁμολογ. ΚΡΙΤΟΠΟΥΛΟΥ, κεφ. 4': «Περὶ δὲ τῆς ὀφειλομένης τοῖς ὄντως ἁγίοις λειψάνοις τιμῆς τότε τὸν λόγον ἀποδίδωσιν. Ἐπειδὴ οἱ Ἐθνικοὶ, οἱ διώκται τῶν Χριστιανῶν, ἐπονείδιστον καὶ ἐφύβριστον ἠγοῦντο τὸν ὑπὲρ Χριστοῦ θάνατον, ὁ θεὸς καὶ πατὴρ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τιμίον καὶ ἔνδοξον θέλων ἀποδείξει τὸν τοιοῦτον τρισόλβιον θάνατον, ἅτε δὴ ὑπὲρ τοῦ μονογενοῦς